

Ольга СТЕПАНОВА,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри педагогіки і психології
(дошкільної та корекційної)
імені проф. Т. І. Поніманської
Рівненського державного
гуманітарного університету,
м. Рівне, Україна
ORCID: 0000-0001-6063-5110
e-mail: olgalingva55@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ У СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено особливості формування зв'язного мовлення у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення (далі – ЗНМ). Здійснено аналіз розвитку зв'язного мовлення в різних видах діяльності, зокрема на заняттях із рідної мови. Підкреслено, що структура занять визначається принципом взаємозв'язку основних розділів лінгвістичної роботи, зокрема збагаченням та активізацією словникового запасу, формуванням граматично правильного мовлення та звукової культури, розвитком зв'язного мовлення тощо.

Доведено, що одним із найскладніших завдань із розвитку зв'язного мовлення є набуття дітьми вміння самостійно складати розповіді. Розглянуто схеми розповідей, схарактеризовано їх типи: за серією сюжетних картинок, за поданим початком, із власного досвіду. Окреслено роль переказу у процесі формування

зв'язного мовлення. Проаналізовано основні методи і прийоми, що сприятимуть формуванню зв'язного мовлення у дітей із ЗНМ.

Наведено результати констатувального та формувального етапів експерименту із розвитку зв'язного мовлення старших дошкільників із ЗНМ. Запропонована методика, що дозволяє формувати і вдосконалювати мовленнєві навички і здатність класифікувати категоріальні ознаки окремих об'єктів. Зазначено, що в подальшій роботі важливим є опанування дітьми із ЗНМ відповідними граматичними категоріями, лексичними компонентами, синтаксичними конструкціями, що сприятимуть розвитку зв'язного мовлення.

Ключові слова: формування зв'язного мовлення, загальне недорозвинення мовлення, переказ, розповідь, сюжетні картинки.

Olga STEPANOVA,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor,
Department of Pedagogy and Psychology,
Rivne State University of Humanities,
Rivne, Ukraine
ORCID: 0000-0001-6063-5110
e-mail: olgalingva55@gmail.com

FORMATION OF CONNECTED SPEECH IN CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE WITH GENERAL UNDERDEVELOPMENT OF SPEECH IN SPECIAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The article highlights the peculiarities of the formation of communicable sentences in older preschool children with general underdevelopment of speech (GUS). Analysis of the development of communicable sentences was carried out in different activities, but the main subject was training in the native language lessons. This article presents the views of researchers related to the characteristics of connected speech in children with speech disorders and highlights the main difficulties that hinder the formation of extended speech. The structure of classes was determined by the principle of interconnection

of different sections of linguistic work, namely: enrichment and activation of vocabulary, formation of grammatically correct speech, education of sound culture, formation of communication broadcasting in older preschool children. This article reflects the views of researchers related to the characteristics of connected speech in children with speech disorders and highlights the main difficulties that hinder the formation of extended speech. It is proved that one of the most important and perhaps the most difficult tasks of the development of communication speech the acquisition of children's ability to make stories on their

own. The method by which the stories were compiled according to a series of plot pictures, are described from their own experience. The role of the story interpretation in the process of forming communicable sentences are outlined. The main methods and techniques that will contribute to the formation of communicable sentences in children with NSM have been described.

The article presents the results of the stated and formulaic stages of the experiment on the development of communication broadcasting of senior preschoolers with GUS. It is emphasized that in further work it is important to master the appropriate grammar, lexical components, syntax structures by children with GUS. The results of the research proved pedagogic expediency and effectiveness of suggested system of tasks, which form children's integral system of language and speech skills and acquired habits. The proposed method forms and improves the verbal skills of children due to development of proper verbal logic and ability to classify categorically ordered images of various objects.

Key words: formation of connected speech, general underdevelopment of speech, retelling, story, the plot of picture.

Постановка проблеми. Мовлення відіграє важливу роль у житті дитини, є засобом пізнання, спілкування, навчання, здобуття та відтворення знань, розв'язання різноманітних навчальних і життєвих завдань, основою формування соціальних зв'язків із навколишнім світом. Зважаючи на це, у дошкільників із порушенням мовлення завжди виникають додаткові проблеми, пов'язані не лише з організацією спілкування, а й соціалізацією.

На думку українських учених Н. Голуб, Е. Данілавічутє, Л. Журавльової, С. Коноплястої, І. Мартиненко, І. Марченко, Н. Пахомової, Н. Савінової, Є. Собонович, В. Тарасун, В. Тищенко, Н. Чередніченко, М. Шеремет та ін., відхилення в розвитку мовлення негативно впливають на психічний стан дитини, затримують формування пізнавальних процесів, ускладнюють спілкування і, відповідно, перешкоджають формуванню особистості.

Будь-яка затримка розвитку мовлення (малий запас слів-назв та слів-понять, звужені поняття, нерозуміння зверненого мовлення тощо) утруднюють спілкування дитини з іншими дітьми та дорослими. Загалом відхилення у формуванні мовлення сприймається як порушення розвитку, що протікає за законами ієрархічної будови вищих психічних функцій (Переворська, 2017, с. 74).

У сучасній логопедії під поняттям «загальний недорозвиток мовлення» розуміють таку форму мовленнєвої аномалії, за якої порушено формування всіх компонентів мовленнєвої системи, що належить як до звукової, так і до смислової сторони мовлення (Рібцун, 2011, с. 4).

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та висвітленні результатів експериментального дослідження щодо особливостей формування зв'язного мовлення старших дошкільників із ЗНМ.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблему розвитку зв'язного мовлення дітей із ЗНМ розглядали як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, зокрема Л. Волкова, Б. Гріншпун, Н. Жукова, Р. Левіна, Р. Лалаєва, О. Мастоюкова, Є. Соботович, В. Тарасун, Т. Філічева, Н. Чевельова, Г. Чиркіна, М. Шеремет та ін.

На думку Т. Філічевої та К. Соболевої, мовленнєвий недорозвиток перешкоджає засвоєнню дітьми

знань про довкілля, їхнє мовлення має вузькоситуативну спрямованість, є малозрозумілим у незвичній ситуації. Водночас недосконалість мовленнєвих умінь і навичок, не забезпечуючи необхідного структурно-семантичного оформлення висловлювання, позначається на розвитку зв'язного мовлення (Філічева, Соболева, 2000, с. 12).

Виклад основного матеріалу дослідження. Зв'язне мовлення – це складна форма мовленнєвої діяльності, розгорнута за змістом висловлювання, що забезпечує спілкування і взаєморозуміння людей (Гавриш, 2006, с. 8). Основна його функція – комунікативна. У дітей із ЗНМ виникають труднощі в оволодінні навичками зв'язного мовлення, що зумовлені недорозвитком основних компонентів мовної системи (фонетико-фонематичного, лексичного, граматичного). У дошкільників із ЗНМ спостерігається недостатня сформованість як вимовного, так і семантичного аспекту мовлення. Крім того, основні психічні процеси (пам'ять, мислення, увага), у яких спостерігаються вторинні відхилення, створюють додаткові перешкоди в опануванні зв'язним монологічним мовленням (Рібцун, 2010, с. 48).

За спостереженнями вчених, зв'язне мовлення у дітей із ЗНМ сформоване недостатньо, у зв'язку з чим у дошкільників виникають численні труднощі, зокрема порушена звуковимова, неузгодження слів у реченнях, малий словниковий запас слів. Обмежений лексикон призводить до багаторазового використання однакових за звучанням слів, роблячи мовлення стереотипним. Діти обмежуються лише перелічуванням різноманітних дій, навіть тоді, коли правильно розуміють їх логічний взаємозв'язок (Рібцун, 2010, с. 56).

Аналіз процесу формування зв'язного мовлення у дітей із ЗНМ здійснювався студентами в три етапи під нашим керівництвом на базі Центру ранньої педагогічної реабілітації та соціальної адаптації дітей «Пагінець» Рівненської міської ради. В експерименті взяли участь 10 старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.

На констатувальному етапі було перевірено стан мовленнєвих функцій, зокрема зв'язного мовлення. Застосовувалися два блоки проб. Перший блок передбачав сукупність завдань для оцінки сформованості усного експресивного та імпресивного мовлення. Діагностика експресивного мовлення включала перевірку рівня моторної реалізації висловлювання, дослідження словотворчих процесів, сформованості граматичного ладу мови та номінативної функції мовлення. Діагностика імпресивного мовлення складалася з аналізу розуміння значень слів, складних логіко-граматичних конструкцій, дослідження фонематичного сприйняття.

Другий блок був репрезентований методами діагностики зв'язного мовлення за допомогою таких завдань:

1) оцінка фразового мовлення (складання речень за сюжетними картинками, за серією (трьома) сюжетних картинок;

2) оцінка зв'язного монологічного мовлення (переклад казки або фрагмента, складання розповіді за серією сюжетних картинок; складання розповіді-оповідання за заданим зображенням, за поданим початком, із власного досвіду).

Формувальний експеримент спрямовувався на етапний розвиток зв'язного мовлення дітей із ЗНМ. Основним завданням психокорекційної роботи на цьому

етапі було становлення граматично правильного зв'язного мовлення, опанування відповідними діями щодо опису предмета, методики переказу, збагачення словникового запасу.

Розвиток зв'язного мовлення здійснювався завдяки різним видам діяльності, проте основним було навчання на уроках рідної мови. Структура занять визначалася принципом взаємозв'язку різних розділів лінгвістичної роботи: збагаченням і активізацією словникового запасу, формуванням граматично правильного мовлення та звукової культури тощо. За цієї умови головним завданням є розвиток зв'язного діалогічного та монологічного мовлення – змістовного, логічного, послідовного, достатньо зрозумілого.

Із метою своєчасного та повноцінного розвитку зв'язного мовлення дітей важливо формувати в них потребу у спілкуванні. У зв'язку з цим застосовуються такі методи й прийоми: комунікативні доручення, ранкові привітання, бесіди, метод проблемних ситуацій, розповіді логопеда та дітей із власного досвіду, складання листів, усних журналів, розігрування художніх творів у формі діалогу, ігри-драматизації, сюжетно-рольові та словесно-дидактичні ігри, підготовка та проведення свят, розваг, організація спільних видів діяльності. У ході реалізації означеної мети важливим у процесі спілкування є створення в групі доброзичливої атмосфери, налагодження з кожною дитиною приязних стосунків, індивідуальний підхід щодо мовленнєвого спілкування тощо.

Одним із найважливіших і найскладніших завдань розвитку зв'язного мовлення є набуття дітьми вміння самостійно складати розповіді. Означене вміння формується поступово, впродовж усього перебування в логопедичній групі за умови систематичного навчання. Застосовуючи ілюстрації та картини, діти вчаться правильно сприймати зображене, виокремлювати основне та другорядне, логічно та послідовно викладати свої думки.

Висловлювання складаються за дією, серією сюжетних картин, однією сюжетною картиною, на основі порівняння предметів або складання описових розповідей про предмети.

Одним із елементів розвитку зв'язного мовлення є використання спеціальних серій сюжетних картинок, у яких чітко простежується послідовність, завершеність подій, що відповідають життєвому досвіду дітей. Наприклад, складання розповіді за серією «Поранений зайчик» відбувається за чотирма картинками: 1) *дівчинка та хлопчик ідуть до лісу*; 2) *діти помічають зайчика з пораненою лапкою*; 3) *перев'язують йому лапку*; 4) *несуть зайчика додому*.

Перше завдання спрямоване на самостійне закінчення речень, приміром:

Якось сонячного, теплого дня...;

Коли вони прийшли до лісу...;

Хлопчик нахилився і...;

Діти взяли... тощо.

Наступне завдання – колективна розповідь. Четверо дітей по черзі розповідають, а потім складають оповідання, добираючи йому назву. Індивідуальна та колективна розповідь за серіями картинок формує вміння зв'язувати між собою слова у прості та складні речення, поєднувати різноманітний початок розповіді, синонімічні заміни слів-назв персонажів, їхніх дій і станів тощо.

Після цього діти вчаться будувати цілісні, розгорнуті висловлювання за сюжетною картиною. Використовуються запитання, які спонукають до опису загальної картини, надають пізнавальному процесу проблемного характеру, орієнтують на пошук способів розв'язання проблеми, знаходження найбільш імовірних зв'язків. Запитуючи дітей, логопед спонукає їх послідовно й осмислено сприймати інформацію, виділяти в ній головне, зв'язно розповідати.

Заняття щодо формування вміння складати розповідь за картиною сприяють: розвитку зацікавленості до цієї діяльності; правильному розумінню змісту сюжетної картини; формуванню вміння зв'язно й послідовно описувати зображене; активізації та збагаченню словникового запасу; граматично правильній побудові речень та оповіді загалом. Крім того, під час складання розповіді за картиною застосовуються творчі завдання: рольова гра, образотворча діяльність та проблемні запитання за сюжетом картини, фантазування, пантоміми, інсценізація.

Наступний етап розвитку зв'язного мовлення – це складання описової розповіді про предмети. Діти із ЗНМ під час розглядання предмета не можуть самостійно визначити його основні властивості, встановити та запам'ятати послідовність висловлювання, що є планом розповіді-опису. Щоб допомогти подолати вказані труднощі, використовуються схеми складання описової розповіді. Приміром, описову розповідь про тварину (птаха) діти складають за малюнками. Вона передбачає таку послідовність: 1) чим вкрите тіло (пір'я, пух, хутро); 2) колір (кольорові плями); 3) частини тіла (хвостик, вуха); 4) житло (ліс, подвір'я); 5) їжа (трава, морквина, горіхи); 6) назви дитинчат (великий та декілька маленьких птахів).

Приклад розповіді: *Це заєць. Його тіло вкрите теплим м'яким хутром. Взимку він білий, а влітку сірий. У зайчика довгі вуха, куций хвостик, короткі передні лапи і довгі задні. Зайчик живе в лісі, він – дика тварина. Їсть зайчик траву та кору дерев. Його дитинчат називають зайченятами.*

Використання схем при складанні описових розповідей полегшує дітям логопедичної групи процес оволодіння зв'язним мовленням. Наявність зорової опори робить такі розповіді чіткими, зв'язними, вичерпними, послідовними. Крім того, збагаченню та урізноманітненню мовлення дитини сприяють також рухливі вправи зі словесним супроводом, складання казок із використанням кольорових кружечків, створення казок за схемами. Застосування кольорових символів і схем допомагає не лише збагатити словниковий запас вихованців, а й розвиває логічне та образне мислення, сприяє подоланню сором'язливості та невпевненості.

Моделювати ситуації можна за допомогою вправи «Де ти живеш?», матеріалом до якої слугуватимуть малюнки із зображенням пейзажів рідного краю, а мовленнєвим завданням – складання описової розповіді про природу. Діти парами обирають 2–3 картинки, обговорюють те, що на них зображено, згадують місця, де побували, що запам'яталося, створюючи таким чином розповіді.

Збагаченню та активізації словникового запасу дітей сприяють дидактичні ігри, наприклад, «Хто більше назве слів?». Діти називають овочі, фрукти, меблі, продукти харчування, іграшки, квіти, завдяки чому поповнюють

власний запас слів. Аналогічною є гра «Хто більше назве дій?». Приміром, дітям пропонується назвати, які дії зазвичай робить кішка (*полює, спить, муркоче, нявчить*) або собака (*бігає, гавкає, стереже дім*).

Отже, у корекційно-розвивальній роботі під час складання розповіді-опису застосовуються такі опорні схеми: 1) підказка початку; 2) зразок побудови фрази; 3) навідні запитання. Значна увага приділяється залученню дітей до постійного використання в мовленні розгорнутих речень. За результатами корекційно-розвивальної роботи був проведений контрольний експеримент, що підтвердив ефективність нашої методики, адже кількість дітей із високим рівнем розвитку зв'язного мовлення у порівнянні із констатувальним етапом зросла на 60%, а із середнім рівнем – на 10%. Група реципієнтів із нижчим за середній рівень зменшилася на 50%, а кількість старших дошкільників із низьким рівнем розвитку зв'язного мовлення – на 20%.

Висновки. Отже, завдяки цілеспрямованій роботі старші дошкільники із ЗНМ достатньою мірою опановують мовні засоби, на основі яких можлива побудова зв'язних, закінчених висловлювань. Водночас варто приділяти більше уваги формуванню відповідних граматичних узагальнень і практичному засвоєнню (за зразком, наочною опорою) лексичних, граматичних компонентів фрази-висловлювання, різних типів синтаксичних конструкцій. Це сприятиме сформованості в дітей уявлень про основні елементи повідомлення, що є основою побудови зв'язного тексту (адекватність змісту, послідовність, відображення причинно-наслідкового взаємозв'язку подій тощо).

У процесі навчання важливо актуалізувати роботу дітей з переказом із поступовим ускладненням структури та мовного матеріалу. Завдяки цьому вони опановують навички складання розповідей за наочною опорою, за аналогією, тобто вивчають ті види монологічних висловлювань, які є основою оволодіння знаннями в період початкового навчання в школі.

Розгорнуте зв'язне висловлювання у дітей із ЗНМ необхідно формувати разом із елементарними знаннями про структуру тексту (початок, середина, кінець), зв'язки між реченнями і структурними частинами висловлювання, оскільки означений показник (засоби зв'язку між реченнями) є важливою умовою розвитку зв'язності мовленнєвого висловлювання загалом.

Перспективи подальших досліджень. Наша розвідка не претендує на остаточне розкриття аналізованої проблеми. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні впливу мовленнєвої діяльності на формування в дошкільників із ЗНМ уміння свідомо користуватися мовними одиницями всіх рівнів відповідно до мети й умов спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Переворська, О. І. (2017). Проблема розвитку студентами комунікативного потенціалу дітей дошкільного віку із ЗНМ. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки.* №1 (13). С.73–79.

Рібцун, Ю. В. (2011). Науково-методичне забезпечення реалізації спеціальної освіти дітей із ЗНМ. *Логопед.* № 8 (8). Серпень. С. 4–11.

Гавриш, Н. В. (2006). Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят: навч.-метод. посіб. Київ: Шкільний світ. 119 с.

Рібцун, Ю. В. (2010). Формування усного мовлення у дітей молодшого дошкільного віку із загальним мовленнєвим недорозвитком: дис. канд. пед. наук: 13.00.03: у 2 т. Київ. Т. 1. 214 с.; Т. 2. 207 с.

Филичева, Т. Б., Соболева, А. В. (2000). Развитие речи дошкольников: методическое пособие с иллюстрациями. Екатеринбург: Литур. 80 с.

REFERENCES

Perevorska, O. I. (2017). Problema rozvytku studentamy komunikatyvnoho potentsialu ditei doshkilnoho viku iz ZNM [The problem of students developing the communicative potential of preschool children with milk education]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya «Pedagogika i psykholohiia». Pedagogichni nauky.* №1 (13). S.73–79. [In Ukrainian].

Ribtsun, Yu. V. (2011). Naukovo-metodychne zabezpechennia realizatsii spetsialnoi osvity ditei iz ZNM [Scientific and methodological support for the implementation of special education of children with milk development]. *Lohoped.* 2011. № 8 (8). Serpen. S. 4–11. [In Ukrainian].

Havrysh, N. V. (2006). Rozvytok zviaznoho movlennia doshkilniat [Development of connected broadcasting of preschoolers]: navch.-metod. posib. Kyiv: Shkilnyi svit. 119 s. [In Ukrainian].

Ribtsun, Yu. V. (2010). Formuvannia usnoho movlennia u ditei molodshoho doshkilnoho viku iz zahalnym movlennievym nedorozvytkom [Formation of oral speech in young children of preschool age with general speech underdeveloping]: dys. kand. ped. nauk: 13.00.03: u 2 t. Kyiv. T. 1. 214 s.; T. 2. 207 s. [In Ukrainian].

Filycheva, T. B., Soboleva, A. V. (2000). Razvytye rechy doshkolnykov. Metodicheskoe posobyie s yllustratsiyamy [Development of speech of preschool children]. Ekaterynburh: Lytur. 80 s. [In Russian].

Дата надходження до редакції: 05.02.2021 р.